

भारतीय जलविकासाचे जनक : डॉ. बी. आर. आंबेडकर

प्रा. डॉ. आनंदा एम. काळबांडे

सहयोगी प्राध्यापक,

इतिहास विभाग प्रमुख,

सार्वजनिक कला व वाणिज्य महाविद्यालय

विसरवाडी ता. नवापूर जि. नंदूरबार

ईमेल : anandakalbande75@gmail.com

मो. नं. 9420212103

गोषवारा (Abstract) :

भारतातील जल, विद्युत, पुर नियंत्रण, उद्योग, योजना, नियोजन बाबतचे धोरण विकसित करण्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात सन् 1942-46 मध्ये डॉ. आंबेडकर केंद्रात श्रम, जलसिंचन आणि उर्जामंत्री होते. त्या अनुषंगाने युध्दोत्तर काळात जल, विद्युत नियोजनावर त्यांनी भर दिला. त्यामुळेच भारताच्या जलधोरणाची सुरुवात झाली. राज्यांतर्गत नद्यांच्या प्रकल्पाचे जलव्यवस्थापन करण्यासाठी प्रथमतः नदी खोरे प्राधिकरणाच्या (महामंडळ) संकल्पनेचा स्वीकार केला. त्याचा परिणाम म्हणून दामोदर नदी खोरे प्रकल्प आणि हिराकुंड नदी खोरे प्रकल्प तसेच सोन नदीच्या प्रकल्पाचीही सुरुवात डॉ. आंबेडकरांच्या पुढाकारानेच झाली. त्यांनी अखिल भारतीय जलधोरणाची पायाभरणी झाल्यामुळे जलसिंचन आणि विद्युत ऊर्जेची नेत्रदिपक प्रगती झाल्याचे दिसून येते. केंद्रात प्रथमच भारतीय आर्थिक नियोजनाची भूमिका व उद्दिष्टे निश्चित करून जल व विद्युत विकासाची नीति तयार केली. त्यासाठी प्रशासकीय यंत्रणा व संघटना निर्माण करून दामोदर, हिराकुंड व सोन नदीसारख्या जलविकासाच्या धरण योजनेस प्रारंभ केला.

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतीय राज्यघटनेत आंतरराज्यीय नद्यांच्या विकासासाठी योग्य त्या कायद्याची तरतूद केली. डॉ. आंबेडकरांनी हिराकुंड व दामोदर या दोन मोठ्या बहुउद्देशीय जलप्रकल्पांचा प्रारंभ केला. पुढे पंडित नेहरू ओरिसातील कटक येथील समारंभात म्हणाले की, ही धरणे भारताची आधुनिक मंदिरे आहेत. अशा कार्याची पायाभरणी डॉ. आंबेडकरांनी सन् 1942-46 च्या काळात केली.

बीज संज्ञा (Keyword) : जल, विद्युत, नदी खोरे प्रकल्प.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्टे :

- १) डॉ. आंबेडकरांच्या जलविकासाचे कार्य समजून घेणे.
- २) नदी खोरे प्रकल्पाचे महत्व समजून घेणे.
- ३) जल, विद्युत योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती :

सदर संशोधन लेखनासाठी दुय्यम ग्रंथ / साधनांचा आधार घेतलेला असून ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर केलेला आहे.

1) दामोदर खोरे प्रकल्प :

हा एक धाडसी निर्णय होता. डॉ. आंबेडकर हे दामोदर नदी प्रकल्पाच्या विकासाचे आधारस्तंभ होते. १९४३-४७ या कालावधीत दामोदर नदी खोरे प्रकल्पाच्या वरच्या बाजुचे काम पूर्ण झाले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कॅबीनेटमध्ये असतांना डॉ. आंबेडकरांनी दामोदर खोरे प्रकल्प विकासासाठी विशेष परिश्रम घेतले, (खैरमोडे, १९८७, पृ. ११३) विविध प्रस्ताव मांडले. या प्रकल्पाचा विकास त्यांना अमेरिकेतील टेनेसी नदी-खोरे प्रकल्पाच्या कार्यपध्दतीवर करावयाचा होता. त्यासाठी त्याच्या प्राथमिक कामाचे त्यांनी सखोल अध्ययन केले. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर दामोदर नदी प्रकल्प ही देशातील पहिली महत्वाची योजना ठरली. त्यासाठी संसदेने कायदा पास करून दामोदर खोरे महामंडळ स्थापन केले.

नैसर्गिक विध्वंसक प्रवृत्तीमुळे दामोदर नदी दुःखाची नदी म्हणून बिहार-बंगालमध्ये ओळखली जाते. ह्या विध्वंसकतेमुळे तिच्याकडे लक्ष वेधल्या गेले. इ.स. १८५६-५९, १८६३, १८६६, १८७०, १९००, १९०७, १९०९, १९११, १९१३, १९२०, १९३२ आणि १९४३ च्या पुरांमुळे नदीच्या परिसराला अत्यंत कठीण परिस्थितीशी सामना करावा लागला. मध्यवर्ती सरकारला परिस्थितीचे गांभीर्य कळून चुकले. प्रभावी योजना राबविणे गरजेचे भासले. दामोदर नदी पूर चौकशी समिती जी बंगाल समिती म्हणून ओळखली जाते तिने दामोदर नदी व उपनद्यांवर धरणे बांधण्याची शिफारस केली. (Moon, 1991, Pg.284) डॉ. आंबेडकरांनी या प्रस्तावाला १८ सप्टेंबर १९४४ रोजी मान्यता दिली. (थोरात, २००५, पृ. ७२)

३ जाने १९४५ रोजी डॉ. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली कलकत्ता येथे परिषद भरली तेव्हा ते म्हणाले, देशाच्या साधन सामुग्रीचा वापर प्रत्येकाच्या फायद्यासाठी होण्यासाठी असे धोरण

विकसित करण्याची भारत सरकारची इच्छा आहे. अमेरिकेतील टेनेसी नदी खोऱ्याचे उत्तम उदाहरण आहे. त्याचे अनुकरण व तशा प्रकाचा विकास आपल्याला करता येईल. प्रांतीय सरकारने सहकार्य केले आणि अडचणी दूर केल्या तर प्रांताची प्रगती आणि भरभराट होईल. याच पध्दतीवर विकास साध्य करण्याची दामोदर खोरेच्या विकासासाठीच्या वाटचालीतील ही पहिली घटना असेल. फक्त पुरनियंत्रणासाठी नदीवर धरण बांधणे हेच उद्दिष्ट असावे काय ? बहुउद्देशिय खोरे प्रकल्पाचा विचार करावा की ज्यामुळे विद्युतनिर्मिती होईल, जलसिंचनासाठी पाणी उपलब्ध होईल, त्याचप्रमाणे नौकानयनाच्याही सुविधा उपलब्ध होतील. म्हणून दामोदर खोरे प्रकल्पाचे उद्दिष्ट एकच असू नये, तर बहुउद्देशिय असावे. भारताच्या जलमार्गाचे उद्घाटन करणे, देशात गरिबीने ग्रासलेल्या जनतेच्या उत्कर्षासाठी पायाभूत ठरेल. (Moon, 1991, Pg. 220)

२३ ऑगस्ट १९४५ ला कलकत्ता येथील दुसऱ्या परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. आंबेडकर होते. दामोदर खोरे प्राधिकरण मंडळाची निर्मिती करून या योजनेची अंमलबजावणी करावी हे प्रमुख उद्दिष्ट ही परिषद आयोजित करण्यामागे होती. बंगाल-बिहार प्रांतांनी दामोदर खोरे प्रकल्पाच्या विकासाला मान्यता दिल्यास सर्व अडचणी दूर होउन चांगला मार्ग पुढे येईल अशी अपेक्षा

डॉ. आंबेडकरांनी व्यक्त केली होती. तशी सहमती बंगाल-बिहार सरकारने दिली.

दामोदर खोरे प्राधिकरणाचा प्रस्ताव डिसेंबर १९४७ मध्ये लोकसभेत सादर झाला. फेब्रुवारी १९४८ ला बिल पास झाले. त्याप्रमाणे ०७ जुलै १९४८ मध्ये दामोदर खोरे प्राधिकरणाची निर्मिती करण्यात आली. भव्य प्रकल्पाच्या कामाला आरंभ झाला. अत्यंत सक्षम सहकाऱ्यांमुळे व डॉ. आंबेडकरांनी नेतृत्व केल्यामुळे या कामाची सुरुवात करता आली. डॉ. आंबेडकरांच्या सहभागाबद्दल एच. सी. हर्ट म्हणतात, खोऱ्यात पावसाचे पाणी किती उपलब्ध होईल इथपासून ते विशेषतः येथील रहिवाशांची इच्छा, बंगाल आणि बिहार प्रांतीय सरकारांची बहुउद्देशिय दामोदर खोरे विकासाच्या बाबतीत मान्यता आणि धरण बांधणीसाठी नदी खोरे प्राधिकरण मंडळाला मान्यता तसेच खर्चाचे विवरण इत्यादी सर्वच प्रश्न हे राजकीय स्वरूपाचे आहेत. साधारणतः ३० महिने दामोदर खोऱ्याच्या नियोजनाचे काम एका राजकीय व्यक्तित्वाच्या हातात केंद्रीत झाले. ज्या व्यक्तित्वाने दामोदर खोरे विकासाच्या बाबतीत राजकीय अर्थाने निर्णय घेतला ती व्यक्ती म्हणजे डॉ. आंबेडकर. त्यांनी सर्व अडचणींवर अत्यंत कौशल्याने मात केली आणि दामोदर खोरेच्या विकासाच्या नियोजनात सक्रिय भाग घेतला. एक धाडसी राजकीय

पाऊल म्हणून नियोजनात त्यांचा महत्वाचा सहभाग राहिला. विविध परिषदामध्ये विविध बाबींवर अत्यंत कौशल्याने प्रांतीय करार करून मतभेद मिटवून, शेवटी राजकीय बाबींवर चर्चा करून योजना यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला. (थोरात, २००५, पृ. ८१) १९५२ मध्ये भारतीय लष्करावरील खर्च कमी केला तर तोच पैसा आपण नद्यांच्या योजनांवर खर्च करू शकतो. असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते. (Moon, 1991, pg. 84)

२. हिराकुंड प्रकल्प :

दामोदर खोरे प्रकल्पाच्या योजनेबरोबरच महानदीवरही प्रकल्पाची सुरुवात झाली. महानदी ही ओरिसातील सर्वात मोठी नदी. तिच्या पुरामुळे जुलै-ऑगस्ट १९४३ मध्ये फार मोठी हानि झाली होती. तात्पुरत्या उपाययोजना केल्या, परंतु पुराचे नियंत्रण करण्यात अपयश आले. तेव्हा ओडिसा सरकारने डॉ. आंबेडकरांशी संपर्क साधून दामोदर खोरे प्रकल्पाच्या धर्तीवर महानदीच्या प्रकल्पाचा विचार सरकारने करावा असे कळविले. ओरिसातील तत्कालीन नेते श्री. एच. के. मेहताब यांनी सुध्दा या प्रश्नावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विशेष लक्ष देण्याचे सुचविले होते.

ओरिसा सरकारच्या विनंतीनुसार श्रम विभागाने ओरिसातील नद्यांच्या विकासासाठी ०८ नोव्हेंबर १९४५ मध्ये डॉ. आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली परिषद घेतली. त्यावेळी डॉ. आंबेडकर म्हणाले, ओरिसातील पाण्याचा प्रश्न हा प्रामुख्याने पुरनियंत्रणाचा प्रश्न आहे. ओरिसातील जनतेला त्यामुळे नेहमी संकटांना सामोरे जावे लागते, नैसर्गिक आपत्तींना तोंड द्यावे लागते. विशेषतः पूर, दुष्काळ, आरोग्याच्या आणि दळणवळणाच्या सुविधांचा अभाव या सर्वापेक्षा या भागात मागासलेपणा आणि प्रचंड दारिद्र्याच्या समस्याही तितक्याच गंभीर आहेत. (थोरात, २००५, पृ. ८३-८४)

ओरिसातील पुराच्या प्रश्नाविषयी विविध समित्यांनी चर्चा केली, उपाय सुचविले. त्या सर्वांचा अभ्यास करून डॉ. आंबेडकर म्हणाले, सर्व सदस्यांचा सन्मान ठेवूनही मला सांगण्यास अत्यंत दुःख होते की, पुराच्या समस्या सोडविण्यासाठी योग्य दृष्टिकोन विकसित केला गेला नाही. हे सभासद अशा कल्पनेने प्रभावित झाले होते की, अतिरिक्त पाणी असणे ही वाईट बाब आहे. त्यासाठी काय करावयाचे? तर अतिरिक्त पाणी समुद्रात सोडणे हाच उपाय सांगितला जातो. जनतेच्या फायद्याच्या दृष्टिकोनातून विचार करता हे दोन्ही विचार आताच्या परिस्थितीला लागू पडत नाहीत. जर नदीच्या पाण्याचे संवर्धन करावयाचे असेल तर नदीच्या

किनाऱ्यावर भराव बांधणे हा चुकीचा उपाय आहे. अतिरिक्त पाणी ही समस्या होऊ शकत नाही. किंबहुना अतिरिक्त पाण्याचे योग्य नियोजन करणे गरजेचे आहे. (Moon, 1991, Pg.304, 306) याबाबत डॉ. आंबेडकरांचे मत होते की, विपुल प्रमाणातील पाणी ही आपत्ती आहे. असा विचार करणे चुकीचे आहे. विनाशकारी ठरेल इतक्या विपुल प्रमाणात पाणी हे कधीही नसते. मनुष्य हा पाण्याच्या विपुतेपेक्षा पाण्याच्या अभावाने जास्त त्रस्त असतो. फक्त अडचण अशी आहे की, निसर्ग हा पाणी देण्यास कंजुस असतोच, शिवाय पाणी देताना लहरी पणाने देखील वागतो. एक तर दुष्काळ पडतो किंवा वादळ येते, पण यामुळे पाणी ही संपत्ती आहे हे सत्य बदलत नाही. पाणी ही जनतेची संपदा आहे, पण तिचे वितरण हे अनिश्चित असल्यामुळे तक्रार करण्यापेक्षा पाण्याचे संवर्धन करणे हा योग्य मार्ग होय. हा मार्ग म्हणजे नद्यांवर वेगवेगळ्या ठिकाणी बांध घालणे व जलाशयामध्ये पाण्याचे कायमचे संवर्धन करणे होय. अशा जलाशयामुळे अनेक उद्देश साध्य होवू शकतात. (Moon, तत्रैव, Pg. 302) अशा प्रकारे जे पाणी सध्या विनाश करीत आहे. ते कल्याणकारी कार्याकरीता उपयोगात आणल्या जावू शकते.

ओरिसात पाणी साठविण्यासाठी योजना सुरु केल्या तर जलसिंचन, जलविद्युत व नौकानयनाच्या सुविधा उपलब्ध होतील. या संदर्भात डॉ. आंबेडकर म्हणतात, ओरिसाला पुराच्या आपत्तीपासुन संरक्षण मिळवावयाचे आहे. त्याचप्रमाणे मलेरिया रोगापासुनही मुक्त व्हावयाचे आहे. त्याचा विपरित परिणाम जनतेच्या आरोग्यावर होत आहे. ओरिसाच्या आरोग्याच्या समस्या गंभीर होत आहेत. त्याचा परिणाम जनतेच्या कार्यक्षमतेवर होत आहे. काम करण्याची शक्ती क्षीण होत आहे. म्हणून ओरिसातील जनतेचे भवितव्य उज्ज्वल करण्यासाठी जलसिंचन आणि जलवाहतुकीच्या सुविधा उपलब्ध करणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे योग्य दराने विजेची सुविधा उपलब्ध करणेही गरजेचे आहे. (थोरात, २००५, पृ. ८४)

नोव्हेंबर १९४५ च्या हिराकुंड परिषदेत सहभागी प्रतिनिधींनी ओरिसा, पुर्वेकडील राज्ये आणि मध्य प्रांतातील जमिनीच्या विलिनीकरणासाठी सहमती दर्शविली त्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, या संयुक्त आणि बहुउद्देशिय योजनेपासुन जे फायदे होतील ते धरणाच्या पाण्याखाली गेलेल्या जमिनीच्या तुलनेने अधिक मोलाचे ठरतील. हा प्रकल्प तेव्हाच यशस्वी होऊ शकेल जेव्हा प्रकल्पाचे स्वरूप प्रादेशिक राहिल. स्थानिक

पातळीवर हा प्रकल्प यशस्वी होऊ शकणार नाही. ओरिसा सरकारने हा प्रकल्प फक्त त्याच्या स्वतःच्या कार्यक्षमतेपुरताच मर्यादित ठेवला तर तो यशस्वी होऊ शकणार नाही. प्रकल्प प्रादेशिक स्वरूपाचा असल्यामुळे त्यामध्ये राज्य आणि प्रांतीय कार्यक्षेत्रातील जमिनीच्या विलीनीकरणाचा प्रश्न निर्माण होतो. प्रांतीय किंवा संबंधित राज्याचा अडथळा न येता एका प्राधिकरण मंडळामार्फत अशा प्रकल्पाचे नियोजन, अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. कारण नदीचे स्वरूप आंतरप्रांतीय आहे. त्यामुळे नदीवरील सार्वभौम अधिकार जपणे, परस्परांचे सहकार्य मिळणे आणि संबंधित राज्यांनी एकत्र येणे गरजेचे आहे. सार्वभौम अधिकारापेक्षा समाजाचे कल्याण महत्वाचे आहे. ते सार्वभौम ओरिसा सरकारचे असो किंवा अन्य कुणा राज्याचे असो, सार्वभौमत्वाचा वापर जनतेच्या कल्याणासाठी करावयाचा असतो. कल्याणाची प्रक्रिया कुंठित करण्यासाठी नव्हे. मध्यवर्ती सरकार, प्रांतीय आणि राज्य सरकारच्या सहकार्याने बारमाही पाणी उपलब्ध असलेल्या ओरिसातील नद्यांच्या जलसाधनसंपत्तीचा जास्तीत जास्त फायदा घेणे शक्य होऊ शकते. समुद्राला मिळेपर्यंतच्या नद्यांच्या मार्गावर अनेक गंभीर स्वरूपाची संकटे उद्भवत आहेत, समस्या निर्माण होत आहेत. (Moon, 1991, Pg. 302, 311)

हिराकुंड धरण बांधण्यासाठी प्राधान्य दिल्या गेले त्याचे कारण म्हणजे पूर्ण जागेचा परिसर हा ओरिसा प्रांतातील होता व दुसरी बाब म्हणजे व्हाईसरॉय वॉव्हेल यांनी धरण बांधण्यास प्राधान्य दिले होते. वॉव्हेल यांच्या पत्रास उत्तर देताना डॉ. आंबेडकर लिहितात की, श्रमविभागाच्या वतीने या बाबतीत मी अभ्यास आणि परीक्षण केले. श्री खोसला यांनी असे निदर्शनास आणून दिले की, संबलपूर कालवा हा महानदीच्या योजनेचा महत्वाचा आणि निश्चित भाग आहे. या संदर्भात भूगर्भाच्या बाबतीतला अहवाल समाधानकारक आहे. जर अशा प्रकारचा निर्णय घेतला गेला तर राज्याचे गव्हर्नर आश्वासन देतील की, देशाच्या कल्याणासाठी महानदीचा पर्याप्त वापर करू आणि त्यावर नियंत्रण ठेवू. या संदर्भात प्रांतीय सरकार मध्यवर्ती सरकारला सर्वतोपरी सहकार्य करेल. (Moon, तत्रैव, Pg. 821)

गव्हर्नरचा कार्यकाल व डॉ. आंबेडकरांची मध्यवर्ती कॅबिनेट पदाची कारकिर्द संपण्यापूर्वी गव्हर्नर श्री. लेवीस यांनी १५ मार्च १९४६ रोजी हिराकुंड धरणाची पायाभरणी केली. डॉ. आंबेडकरांनी हिराकुंड धरण बांधणीचा घेतलेल्या पुढाकाराचा उल्लेख नोव्हें १९४५ मध्ये एच. के. महेताब यांनी केला होता.

३. सोन नदी खोरे प्रकल्प :-

सोन नदी ही मध्यप्रदेशात उगम पाऊन पुढे ती गंगा नदीला मिळते. इ.स. १९४४-४५ च्या काळात श्रमविभागाने सोन नदी खोरे प्रकल्प तयार केला. हा देखील बहुउद्देशीय प्रकल्प होय. या प्रकल्पातून जलसिंचन, वीजनिर्मिती, कुपनलिकांना विजपुरवठा, औद्योगिक विकासाला वीजपुरवठा, जलवाहतुकीस पाणी पुरवठा व पुरनियंत्रण असे फायदे मिळणार होते. हा प्रकल्प प्रादेशिक विकासाला अतिशय उपयुक्त ठरला. या प्रकल्पाचे धरण संयुक्त प्रांतात होते. तर त्याचा जलसाठा रेवा प्रांतात होता. या प्रकल्पाचे प्रत्यक्ष फायदे संयुक्त प्रांत, बिहार, बंगाल, मध्यप्रांत, चंदभाकर, कोरला, सरगुजा, जेशपूर आणि माहीर प्रांतांना मिळणार होता.

श्रमविभागाच्या पुढाकाराने सोन प्रकल्पाशी संबंधित सर्व प्रांताची बैठक दिल्ली येथे १० मार्च १९४५ रोजी घेण्यात आली. श्रमविभागाने प्रादेशिक विकासासाठी नदीखोरे हा आधार मानून प्रादेशिक आणि बहुउद्देशीय विकासाची संकल्पना दृढ केली. आंतरराज्य नद्यांसाठी आवश्यक असणारे नदीखोरे प्राधिकरण स्थापन करण्याची संकल्पना मांडल्या गेली. दामोदर नदी खोरे प्रकल्पावर कलकत्ता परिषदेत डॉ. आंबेडकरांनी या संकल्पनेचा उल्लेख केला होतो. (Moon, तत्रैव, Pg. 220, 25, 48, 90) ही संकल्पना अधिक काटेकोर पध्दतीने सोन परिषदेत मांडण्यात आली.

सोन परिषदेच्या उद्घाटनातच डॉ. आंबेडकर यांनी स्थानिक दृष्टिकोनापेक्षा प्रादेशिक दृष्टिकोन स्विकारल्यास याच्या पूर्ण फायद्यांचा लाभ घेता येईल असेही त्यांनी आपले मत व्यक्त केले. (थोरात, २००५, पृ. ९०) अनेक अर्थानी सोन परिषद ही मार्गदर्शक ठरली. यातूनच बहुउद्देशीय विकास प्रकल्पाची संकल्पना दृढ झाली. या परिषदेत तयार झालेल्या प्रकल्पा बाबतचे निकष हे इतर बहुउद्देशीय प्रकल्पांना आधारभूत मार्गदर्शक ठरले. सोन खोरे प्रकल्पाचे परिणाम राज्यांना समजावेत असाही सोन नदी प्रकल्प परिषदेचा हेतु होता. यामध्ये सहभागी सर्व राज्यांनी व प्रांतांनी (उत्तरप्रदेश, बिहार, मध्यप्रांत व रेवा) प्रादेशिक विकासाची संकल्पना मान्य केली. याकरीता प्रादेशिक प्राधिकरण व प्राथमिक सर्व्हेची कल्पनाही मान्य केली. श्रमविभागाने तयार केलेल्या सोन खोरे प्रकल्पात प्रादेशिक बहुउद्देशीय प्रकल्प हा प्राधिकरणामार्फत अंमलात आणला जाणार होता. सोन खोरे प्रकल्पाबाबत श्रमविभागाने प्रतिपादन करतांना म्हटले होते की, बहुउद्देशीय नदी व्यवस्थापनयोजनेत क्षेत्रासाठी बारमाही जलशक्ती आणि कालव्याच्या माध्यमातून सिंचनाच्या क्षमतेचाच नव्हे तर कुपनलिकेच्या

साहाय्याने उपसा करून सिंचन उपयोगिता वाढविण्याचा अथवा दलदलीच्या भागातील आणि नदीतील पाणी काढून घेऊन त्या ठिकाणची उत्पादन क्षमता वाढविण्याचा समावेश होतो. (थोरात, तत्रैव, पृ. ३१) अशा प्रकारे श्रमविभागाने बहुउद्देशीय विकासाची योजना आणि त्याचा वापर करण्यासाठी समन्वयाची आवश्यकता प्रतिपादन केल्याचे दिसते.

एकंदरीत भारताचे सामाजिक व आर्थिक धोरण निश्चित करण्यामध्ये इ. स. १९२०-१९५० हा कालखंड अतिशय महत्वपूर्ण होता. या धोरण काळात डॉ. आंबेडकरांचे योगदान अतिशय महत्वपूर्ण होते. इ.स. १९४२-१९४६ या कालखंडात केंद्रीय मंत्री म्हणून डॉ. आंबेडकर यांच्याकडे ऊर्जा, सिंचन व श्रमखात्याचा पदभार होता. (Moon, 1991, Pg.10) इ. स. १९४० च्या काळात आर्थिक नियोजनाचा स्वीकार केला जात असतानाच देशाच्या जल आणि ऊर्जा साधनांचा नियोजित पध्दतीने विकास साधण्यात डॉ. आंबेडकरांनी महत्वाची भूमिका पार पाडली. डॉ. आंबेडकरांनी राजकिय प्रतिभेचा, ज्ञानाचा आणि बौद्धिक कौशल्याचा, यशस्वी वापर करून राज्य सरकार व प्रांत सरकारांना राष्ट्रीय धोरण स्वीकारण्यास भाग पाडले. यातून नदी खोरे प्राधिकरण किंवा प्रकल्प सुरू झाले व त्यातूनच केंद्राच्या सहभागाने बहुउद्देशीय व आंतरराज्य प्रकल्पास आरंभ झाला.

म्हणून खऱ्या अर्थाने भारतीय जलविकास व ऊर्जा नियोजन ह्यांची पायाभरणी करण्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. Moon Vasant, 1991, Dr. Babasaheb Ambedkar Writings and Speeches - Vol - 10 Mumbai.
2. खैरमोडे चां. भ., १९८७, भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. भिमराव रामजी आंबेडकर चरित्र ग्रंथ, खंड - ९, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
3. सुखदेव थोरात, २००५, बाबासाहेब आंबेडकर : नियोजन, जल व विद्युत विकास : भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन, पुणे.